

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ АНТРОПОНІМІВ (на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького 1649 року)»

«Реєстр Війська Запорозького 1649 р.» — важливе й цінне писемне джерело історії української мови, яке містить унікальне багатство східнослов'янської антропонімії середини XVII століття. Лінгвістичні дослідження пропріального матеріалу цієї пам'ятки українського козацтва й, зрештою, історії України в цілому надзвичайно збагачують такі мовознавчі галузі, як ономастика, етимологія, історія мови, фонетика, діалектологія тощо. Поіменні списки 40 тисяч козаків відображають фонетичну, лексичну й граматичну картину писемності XVII століття, що робить такі розвідки особливо актуальними і важливими й у наш час.

Козацькі антропоніми, зокрема *Ивань Навалнийи, Герасим Прима, Романь Урденъко, Михайло Шаленъко, Левъко Шкра-*

ба та *Педор Щасненко*, можуть бути об'єктом етимологічного аналізу.

Так, назву запорозького козака *Івань Навальни* занесено в «Реєстрі ...» до складу Миргородського полку (Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. до друку: О. В. Тодійчук (гол. упор.), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. — К., 1995. — С. 381; далі — Реєстр). Один із компонентів антропонімоформули *Навальни* розглядаємо як онімізацію прикм. *навальний*. У сучасній українській мові *навальний* 'який відбувається дуже швидко й напружено; настирливий і сильний; невідкладний, терміновий і у великій кількості' (СУМ, V, 24) розвинулося із псл. *navalъnъ (*ъ*) (Етимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1996. — Вып. 23. — С. 211; далі — ЭССЯ).

Варто, на нашу думку, відзначити поширеність досліджуваної лексеми *навальний* у слов'янських мовах, що підтверджує її давню історію. На користь наведеного свідчать, зокрема, д.-рус. *навальный* прикм. 'який здійснено миттєво' (ЭССЯ, 23, 211), рос. діал. *навальный* у певних словосполученнях також має конкретну семантику: *навальная невеста* 'про дівчину, жінку, яка напросилася на заміжжя, змусила взяти себе заміж', *навальное бревно* 'тонка колода, якою закріплюються колоди на стрісі хати', *навальное дело* 'підневільна справа' (Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. — Ленинград, 1983. — Вып. 19. — С. 148), блр. діал. *навальны* прикм. 'могутній, сильний, великий', 'обліжний' (ЭССЯ, 23, 211), а також ст.-пол. *nawalny* або *nawalny* 'негайний, наглий, бурхливий, стрімкий' (Słownik staropolski / Red. nac. S. Urbańczyk. — Wrocław etc., 1965. — T. V. — Zesz. 2. — S. 123), пол. *nawalny* 'який знаходиться у великій купі; загальний, гуртовий; бурхливий', 'сильний, напористий' (із позначкою *застаріле*), срб. *navalen* 'який буває в натовпі, в тисняві; наступальний', чеськ. *navalny* 'сильний' (ЭССЯ, 23, 211) тощо.

Отже, антропонім *Навальни* (< прикм. *навальний*), найімовірніше, закріпився за особою, яка вирізнялася з-поміж інших насамперед своїми фізичними якостями: була витривалою, а також сильною та дужою.

У рядах Канівського полку (сотня Кулагіна) (Реєстр, 106) служив козак *Герасим Прима*. Прізвищевий складник антропоніма *Прима* первісно, на нашу думку, міг мати форму *Прийма* (пор. сучасні особові онімні пари, як укр. *Прима* (на Кіровоградщині) та *Прийма*, а також вторинні, тобто похідні від них: *Прима*к разом із його аналогом — блр. *Прыма*к та *Прийма*к, *Приймич* та ін.). Констатуємо втрату початкового м'якого [j] перед іншим приголосним [м] (для компонента *йма(ти)*). Щодо походження самого оніма *Прийма*, то, найімовірніше, він утворений лексико-семантичним способом від відповідного апелютива — укр. діал. *прийма* 'приймак', 'ворожбит' (Редько Ю. Словник сучасних українських прізвищ. — Л., 2007. — Т. 2. — С. 858; далі — Редько).

Отже, власну особову назву *Прима* (< *Прийма* < апелютив *прийма*) розглядаємо в семантичному зв'язку з українським дієсловом *примати* 'брати до рук, на плечі й т. ін. від когось або звідкись кого-, що-небудь; погоджуватися взяти собі що-небудь запропоноване; погоджуватися з чим-небудь та ін.' (СУМ, VII, 623-629). Водночас із структурного погляду аналізовану особову назву розкладаємо на такі морфемні компоненти: префіксальний *при-* та твірний *-ма-* (< *-йма-* < дієсл. (*й*)*мати*, яке сягає первісної форми псл. *ѣмати (*се*) буквально *'брати; мати'; докладніше див.: ЕСУМ, III, 414).

З огляду на те, що сучасний український ономастикон містить чимало онімів, у яких засвідчено наявність/відсутність початкового [j], вважаємо за доцільне навести деякі номени, наприклад: *Незамай* та *Незаймай (Редько, 734), *Примаков* (Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область / Ред. колегія: В. Ю. Маланчук (гол. редкол.), М. Я. Гнидюк, Б. К. Дудикевич та ін. — К., 1968. — С. 369) і *Приймаков*, *Примаченко* та *Приймаченко* (Редько, 858), *Применко* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Незабутні постаті / Автори-упор.: О. Матвійчук, Н. Струк. — К., 2005. — С. 309) і *Прийменко* (Редько, 858) та ін.

Особова двокомпонентна назва *Романь Урденько* засвідчена в «Реєстрі...» серед антропонімів Брацлавського полку (Реєстр, 257). У доступних нам лексикографічних джерелах зафіксовано сучасний відповідник антропоніма *Урденько*, пор.

Урденко — українське прізвище в США (Holutiak-Hallick Stephen P. Jr. Dictionary of Ukrainian Surnames in the United States. — Georgia, 1994. — S. 409; далі — Holutiak). Досліджувану назву кваліфікуємо як онімний дериват, в основі якого — антропонім *Урд(-а)*, оформлений суфіксом *-енк-о*. Це підтверджує український пропріальний матеріал: *Урда* та ряд спільнокорених — *Урдик*, *Урденюк*, *Урденчук*, *Урдяник* (Holutiak, 409), із йотацією — *Юрда*, *Юрдига* (Редько, 1238). Цей список можуть продовжити й деякі співвідносні слов'янські оніми, наприклад, сучасні прізвища укр. *Вурда* (Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. — Л., 2005. — С. 128), рос. *Вурденко* (Вурденко Владимир Ильич. ОАО «Новороссийский комбинат хлебопродуктов». — www.shoowbiz.ru), *Гурденко* (Новости-2009. — www.shoowbiz.ru) тощо.

Перед тим як встановити етимологію вихідного номена *Урд(-а)*, скористаємося апелятивним матеріалом із відповідних словників української мови, в яких укладачі репрезентують багатий споріднений лексикон на прикладі загальних назв слов'янських мов узагалі й деяких говірок української мови зокрема. Пор. укр. *вурда* 'варений невитриманий сир' (СУМ, I, 787), *гурда* 'відварені вершки з овечого чи козячого молока', 'молочний соус (чи пюре) з-під вичавленого маку або конопель' (Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Л., 1886. — Т. 1. — С. 164), *вурда* 'вичавки з насіння конопель чи зерен маку, призначені для начинки вареників та пирогів', 'сир, варений із сироватки', *юрда* 'пирого, вареники з юрдою' (Сл. Гр., I, 259; IV, 532), *юрда* 'вичавки з конопляного насіння' (Пискунов Ф. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи. — Изд. 2-е, испр. и пополн. — Киев, 1882. — С. 301), діал. (нижньоподністровськ.) *урда*, *вурда* 'сир з маслянки, взагалі гірший сорт сиру' (Дзензелівський Й. О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністров'я // Лексикографічний бюлетень / Гол. ред. В. С. Ільїн. — К., 1958. — Вип. VI. — С. 52), *вурда* 'вичавки з насіння конопель або зернин маку як начинка для пирогів і вареників' (ЕСУМ, I, 440), а також західно- й південнослов'янські аналоги з тим са-

ним лексичним значенням: пол. *hurda, horda, urda*, чеськ., слівц. *urda*, болг. *урда, хурда*, які автори ЕСУМ вважають запозиченнями із східнороманських мов, пор. рум. *urda* ‘солодкий овечий сир’, молд. *урдэ* ‘т. с.’, що «поки не мають загальноприйнятої етимології» (ЕСУМ, I, 440).

Щодо мотивації оніма *Урд(-а)* апелятивом *урда* (разом із фонетичними регіоналізмами — *вурда, гурда* тощо), то, на нашу думку, в цьому випадку виражена метафорична ознака.

За відомостями «Реестру...» ім'я запорозького козака *Михайло Шаленько* засвідчене у складі Корсунського полку (Реєстр, 142). У структурі особового найменування компонент *Шаленько* варто розглядати як суфіксальний дериват із поширеним українським формантом *-енк-о*. Твірне ж *Шал-* (пор., наприклад, особове найменування ст.-рос. *Богдашка Шал вятчанин*, 1683 р. (Словарь пермских памятников XVI — начала XVIII века / Сост. Е. Н. Полякова. — Пермь, 2001. — Вып. 6. — С. 189) та апелятив рос. діал. *шалъ* ‘дурість, примха, шаленство’, ‘людина, яка дуріє, пустує; гольтіпака, шалапут’ (Словарь областного вологодского наречия: По рукописи П. А. Дилакторского 1902 г. / Изд. подгот.: А. Н. Левичкин, С. А. Мызников. — СПб., 2006. — С. 564), очевидно, дієслівного походження. Пор., зокрема, сучасне укр. *шаліти* ‘ставати надмірно збудженим від якогось сильного почуття’, ‘виявлятися з надзвичайною силою, бурхливо, бути дуже сильним’, ‘діяти нерозумно, нерозсудливо’ (СУМ, XI, 400), діал. (бойк.) *шалітися* ‘казитися’, рос. діал. *шалеть* ‘ставати скаженим’, ‘божеволіти’, ‘виходити з себе, шаліти’, блр. *шалець* ‘захворіти на скаженість’, ‘дуріти, сваволити’ (Тураўскі слоўнік / Склад.: А. А. Крывіцкі (рэд.), Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін, П. А. Міхайлаў, Т. М. Трухан. — Мінск, 1987. — Т. 5. — С. 318-319) тощо.

Лєвько Шкраба — староукраїнський антропонім, записаний у «Реєстрі...» у складі Черкаського козацького полку (Мошенська сотня) (Реєстр, 87). Очевидно, що це відмінкова форма на *-а*, від первісного *Шкраб*. Для підтвердження цих пояснень наведено також: *Нерод / Нерода, Пік / Піка, Скоморок / Скоморока* та ін. — українські прізвища (Редько, 736, 826, 969).

Вихідне слов'янське особове найменування *Шкраб* послугувало для утворення чималої кількості антропонімів, пор.

суфіксально ускладнені сучасні українські оніми: *Шкрабак*, *Шкраб'юк* (Редько, 1209), *Шкрабко* — прізвище в США (Holutiak, 448) і фонетичні варіанти *Скрабка* (Книга пам'яті України: Львівська область: У 4-х томах / Ред. колегія: М. В. Косів, Ю. В. Зима, Я. С. Лялька, В. М. Савчак (гол. ред.) та ін. — Л., 1995. — Т. 2. — С. 452), *Скрабала* (Holutiak, 372) тощо.

Оскільки аналізоване слово має прозоре віддієслівне походження, то доцільно співвіднести його з дієсловом укр. *шкрябати* 'видавати різкі звуки, скребучи чимось по чому-небудь', 'робити подряпини, чіпляючи чим-небудь гострим, жорстким; дряпати', 'недбало, абияк писати', 'мілко, абияк орати', 'турбувати, непокоїти, дратувати кого-небудь' (СУМ, XI, 483), яке в українських діалектах має фонетично модифікований аналог — бук. *шкрабати* 'скребти, обдирати'.

Найімовірніше, прізвиськом *Шкраба* обізвиали свого часу *'людину, яка що-небудь *шкрабала* / *шкрябала* (= *шкребла*)'.

Запорозький козак *Педор Щасненко* зареєстрований у «Рєєстрі...» у списках Уманського полку (Рєєстр, 219). Антропонім утворено від іншої особової назви — *Щасний* (імовірно, відпрізвиськового походження), оформленої суфіксом *-енк-о*. Це припущення підтверджується наявністю укр. *Щасний* — сучасне прізвище в Харківській обл. (Книга бойової слави Кролевеччини / Укл. Ф. С. Яковенко. — 3-є вид., випр. і доп. — Харків, 2004. — С. 571). Щодо апелятива *щасний*, то він із позначкою «розмовне» засвідчений у «Словнику української мови», пор. *щасний* 'який має щастя, який зазнає щастя, радості', 'успішний, благополучний' (СУМ, XI, 572-573).

Аналіз українських козацьких найменувань *Івань Навалний*, *Герасим Прима*, *Романь Урденько*, *Михайло Шаленько*, *Лєвко Шкраба* та *Педор Щасненко* свідчить про те, що окремі з них досить давнього походження, на що вказують відповідники в інших слов'янських мовах.